

گونه‌شناسی ایوان‌ها در خانه‌های سنتی تبریز در دوره قاجار؛ نمونه موردی: خانه‌های سنتی تبریز در دوره قاجار

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۱/۰۶

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۱/۲۱

کد مقاله: ۸۴۵۷۰

آزیتا بلالی اسکویی^{۱*}، پری اصغری^۲

چکیده

اصل و چکیده معماری خانه‌های سنتی در ایران بصورت سه فضای باز و بسته و نیمه بسته است که ایوان بصورت فضای نیمه باز گاه برای اتصال دو فضای بازو بسته بکار می‌رود و گاهی بصورت فضای مستقل کارکردهای بخصوص خود را دارا است از جمله عملکردی، اقلیمی، فرهنگی، کاربردی و همچنین مساحت ایوان‌ها و شکل نما و تزئینات ستون‌ها معیاری برای تشخیص ارزش‌ها و هویت معماری و اجتماعی صاحبان خانه‌های تاریخی محسوب می‌شود. در این پژوهش برای شناخت و گونه‌شناسی ایوان‌های سنتی تبریز در دوره قاجار از طریق روش توصیفی-تحلیلی و مطالعه تطبیقی با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و بازدید میدانی به بررسی گونه‌شناسی و مفهوم ایوان پرداخته شده است. بعد از ارائه الگوها و مقایسه نظام کالبدی در سه دوره اوایل قاجار، اواسط قاجار و اواخر قاجار یافته‌هایی به دست می‌آید و می‌توان نتایج را بر اساس ویژگی‌های کالبدی خانه‌ها در سه گونه ایوان در کل، ایوان در میان، ایوان بیرون زده بررسی و دسته‌بندی کرد؛ و هدف اصلی پژوهش تغییرات و علت تغییرات در سطح جامعه، معماری ساختمان‌ها و کالبد ایوان‌ها در پی تحولات دوران قاجار است که این تغییرات اقتصادی، سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، شهری که بر الگوی معماری خانه‌ها و ایوان‌ها اثر گذاشته‌اند می‌توان به ارتباط با غرب، تغییرات قوانین حاکم بر کشور تغییر عقاید و دیگر موارد اشاره کرد.

واژگان کلیدی: گونه‌شناسی، ایوان، قاجار، پهلوی اول، تبریز

۱- استاد دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه هنر اسلامی تبریز
۲- دانشجوی کارشناسی ارشد فناوری معماری دانشگاه هنر اسلامی تبریز

۱- مقدمه

ایوان از مهم ترین فضا های خانه های ایرانی است و از نظر فرم و ابعاد دارای تنوع بسیار زیادی است. در مناطق مرکزی ایران جزو فضا های مهم زندگی است چرا که سایه به وجود آورنده آن دمای مناسبی برای استراحت و پذیرایی از میهمانان می باشد در تبریز به علت آب و هوای سرد حاکم بر جو تبریز با عملکرد اشاره شده کمتر بکار گرفته شده است و به هنگام استفاده در بخش شمالی طنبی و بصورت نیم طبقه و در بخش جنوبی با عملکرد سایه بان اجرا شده است. نقش اصلی که ایوان در تبریز دارا است، ایجاد عمق در برابر نمای اصلی ساختمان (جبهه شمالی) که علاوه بر ایجاد زیبایی بصری، حفاظتی در برابر بارندگی ها است. خانه های سنتی ایران در دوره های مختلف تقریباً اندام های اصلی خود را حفظ کرده اند ولی میتوان گفت از دوره قاجار شامل تحولات اصلی شده است.

هدف این مقاله بررسی تحولات ایوان در خانه های سنتی تبریز در دوره قاجار است. ایوان به عنوان یکی از ویژگی های معماری سنتی تبریز در دوره ی قاجار است. ایوان در خانه های سنتی تبریز نیز به شکل ویژه ای مورد استفاده قرار گرفته اند. این تحقیق هدف دارد تا این تحولات را با استفاده از منابع تاریخی و معماری، مطالعه و تحلیل کند. به منظور دستیابی به این هدف، ابتدا به بررسی مختصری درباره تاریخچه معماری سنتی و نقش ایوان در آن خواهیم پرداخت. سپس به توضیح ویژگی های خاص خانه های سنتی تبریز و کاربرد ایوان در آن ها می پردازیم. اعمال قاجاریان در حوزه معماری و تاثیر آن در تغییراتی که بر خانه های سنتی تبریز اعمال شد و نیز مورد بررسی قرار می گیرد. نتایج این مطالعه می تواند به ما درک بهتری از تحولات ایوان در خانه های سنتی تبریز در دوره قاجار بدهد و نقش این تحولات در شکل گیری معماری سنتی ایران را بیشتر بررسی کند. همچنین این تحقیق می تواند به فهم بهتری از تاریخ و فرهنگ این منطقه و نقش آن در تاریخ معماری ایران کمک کند.

ایوان به عنوان فضای نیمه باز جز جدا نشدنی ساختمان های سنتی است بصورت جدا کننده در فضا های باز و بسته است و هم بصورت متصل کننده این فضا ها بکار می رود. ایوان به عنوان یک فضای نیمه باز ساده بنظر میرسد ولی ماهیت پیچیده ای در تناسبات و ابعاد آن ها وجود دارد خانه های تاریخی تبریز از جمله کاربری های مهم معماری ایرانی هستند که تلفیقی ویژه از سه فضای باز بسته و نیم باز را در خود دارا هستند ایوان ها در خانه های تاریخی از لحاظ فرم کاربردی و ابعاد دارای گونه های متعددی هست امروزه توجه به اصول و مفاهیم سنتی معماری ایران از جمله اصل هندسه و تناسبات در ایوان ها به ورطه ی فراموشی سپرده شده است. گونه بندی و دسته بندی پلان ها در دوران قاجار از اهداف این پژوهش است:

۱- کدام ابعاد و تناسبات در معماری ایوان خانه های سنتی دوره قاجار تبریز بکار رفته است؟

۲- کدام یک از فرم ها در ایوان های خانه های سنتی تبریز دوره قاجار بکار رفته است؟

۳- بررسی نحوه رعایت تقارن در ایوان های خانه های سنتی تبریز دوره قاجار؟

۲- پیشینه تحقیق

در زمینه معماری ایوان ها تا به کنون پژوهش چندانی رخ نداده است. در مقاله (بررسی سیر تحول ایوان در خانه های نهمندان از قاجار تا پهلوی) به گونه شناسی فرمی ایوان ها می پردازد اینکه ایوان فضای نیمه باز می تواند به عنوان ارتباط دهنده یا فضای مستقل به شمار برود بررسی می شود.

جدول ۱- مطالعات پیشین

عنوان مقاله/کتاب	نویسندگان	رویکرد و نتایج
خانه های قدیمی تبریز	محمد علی کی نژاد محمد رضا شیرازی	به بررسی خانه های تبریز در دوره زنده، قاجار و پهلوی میردازد و از دیدگاه معماری آنها را تحلیل میکند.
تاریخ و معماری خانه های قدیمی تبریز	حسین اسمعیلی بهروز عمرانی	به بازخوانی مبانی طراحی در معماری خانه های سنتی ایران و بررسی نقش آن از نظر فرمی، مفهومی و عملکردی میردازد.
گونه شناسی خانه های تاریخی بافت قدیم شهر مشهد از اوایل قاجار تا اواخر پهلوی اول	فرح بخش و همکاران	خانه های تاریخی مشهد بر اساس ویژگی های شکلی و فرم عناصر تفکیک و دسته بندی شده اند. نتیجه نشان می دهد که خانه های دوره قاجار درون گرا و دوره پهلوی برون گرا هستند
گونه شناسی خانه های بافت قدیم شهر رشت	خاکپور و همکارانش	با بررسی عناصر و اجزای کالبدی -خانه های قدیمی شهر رشت به گونه بندی خانه های تاریخی پرداخته اند و نوع دسته بندی گونه ها بر اساس جهت گیری عمومی بنا ها، عناصر و اجزای فضای باز و بسته و ترکیب شکل بوده است.
بازنگری اهمیت ایوان در خانه های سنتی	عبدالله محمودی	به باز خوانی ایوان در معماری خانه های سنتی ایران و بررسی نقش آن به عنوان فضایی نیمه باز از نظر فرمی، مفهومی و عملکردی می پردازد.
نقش ایوان در خانه های سنتی (خانه)	روح الله پیری زاده	-

طباطبایی)		
بررسی رفتار حرارتی ایوان در خانه های سنتی اصفهان جهت بازخوانی آن در معماری کنونی با هدف بهینه سازی مصرف انرژی	روح الله پیری زاده	بررسی فرم های مختلف ایوان و بررسی رفتار حرارتی ایوان ها در گونه های مختلف
بررسی سیر تحول ایوان در خانه های نهبندان از قاجار تا پهلوی	حامد محمدی	بررسی نحوه تحول و تغییر در شکل و ساختار ایوان در خانه ها و ازمنه مورد نظر از اهداف پژوهش می باشد.
سیر تحول اندام های اصلی خانه های تبریز از دوره قاجار تا دوره پهلوی دوم	فرزانه اکرمی	بررسی ساختار فضایی و عناصر موجود در اندام های اصلی خانه های تبریز در دوره قاجار و پهلوی اهمیت ادین عنادصر را در تحول چهره کالبدی شهر نشان می دهد
تحول ویژگی ها و سایه اندازی ایوان های خانه های قاجاری شهر یزد	عباس ملکی	بررسی ویژگی های مختلف ایوان و بیان چگونگی سایه اندازی آن در خانه های قاجاری شهر یزد است

۳- مبانی نظری

۳-۱- ایوان

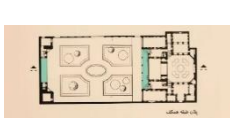
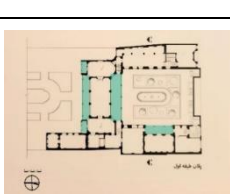

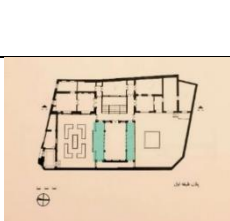
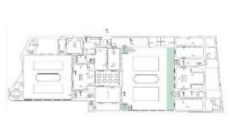
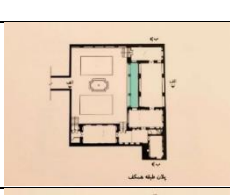
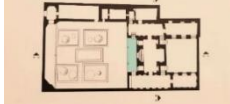
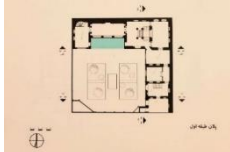

ایوان که یکی از عناصر مهم و موثر معماری اسلامی می باشد عبارتست از فضایی سرپوشیده و تاق بلندی که اصالت آن به روزگار مادها و هخامنشیان و پارت ها می رسد (پیری زاده، ۱۳۹۳: ۲) ایوان در لغت نامه دهخدا به معنی، صفه، نشستگاه بلند که بر روی آن سقف باشد، همچنین پیش گشاده و درگاه آمده است. و در فرهنگ عمید به معنای صفه، پیشگاه اتاق قسمتی از ساختمان که جلوی آن باز و بدون پنجره باشد اصل این کلمه فارسی است. ایوان از مهم ترین فضا های معماری ایرانی است و در بیشتر خانه های سنتی به چشم می خورد، به لحاظ فرم، ابعاد و جایگاه متنوع است و عملکرد های زیادی دارد. فضا های زیادی مترادف ایوان هستند، فضای نیمه باز که معمولا از سه طرف بسته و از یه طرف مشرف به فضای باز است. اصل این کلمه فارسی است ایوان از مهم ترین فضا های معماری ایران است و در بیشتر خانه های ایرانی به چشم می خورد و عملکرد های زیادی دارد ایوان نمایشگر امکانات تعیین و تحدید فضا است و همانا طریقت یا فضای انتقالی بین عوالم زمینی و زمان است. از دیدگاه ما بعد طبیعی ایوان خود، مقام می توان بشمار آید که میان باغ یا حیاط مانند روح و جسم آدمی سیر می کند (اردلان و بختیار ۱۳۸۲: ۲۳)

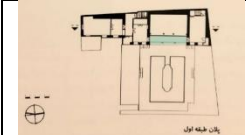
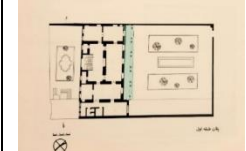
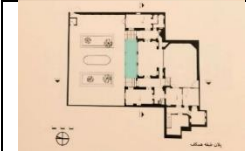

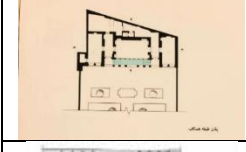
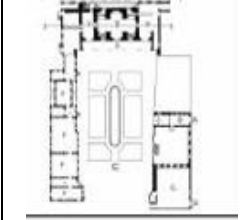
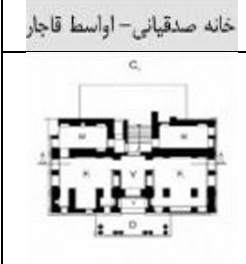
۳-۲- خانه های قاجاری

موردی که معماری ایران در دوره قاجار به آن دست یافت، معماری خوب مسکونی بود. دلیل انتخاب دوره قاجار وجود خانه های متعدد و فراوانی است که در سراسر ایران ساخته شده است. بیشترین ساخت و ساز ها در این دوره به دلیل افزایش جمعیت شهر نشینی به خانه ها اختصاص داشت. از این رو است که معماری قاجار را به معماری خانه های مسکونی نیز می گویند. به همین دلیل بررسی ایوان ها در این دوره از اهمیت خاصی برخوردار است. در دوره قاجار، شهر تبریز یک از مهم ترین مراکز صنعتی و تجاری ایران بود. این شهر به دلیل موقعیت جغرافیایی مناسب، نقش مهمی در تبادلات تجاری و اقتصادی با دیگر نقاط کشور و حتی خارج از کشور داشت. با توجه به اهمیت تبریز در دوره قاجار، خانه های سنتی این شهر نیز به عنوان نمونه هایی از معماری سنتی و فرهنگ ایران مورد توجه بودند.

۴- روش تحقیق

در این پژوهش از روش توصیفی- تحلیلی با بهره گیری از گونه شناسی معماری بر اساس ساختار شکلی و فضایی ایوان ها در خانه ها بهره گرفته شده است. بدین ترتیب در بخش اول پژوهش، با روش توصیفی تلاش شد تا ضمن شناخت مفهوم و چستی گونه و گونه شناسی در معماری که با مطالعات کتابخانه ای محقق و گرد آوری شد، به مفهوم ایوان پرداخته شود بدین منظور ۱۸ مورد از خانه های تاریخی دوره قاجار شهر تبریز به عنوان موردکاوی تحلیل و بررسی شده اند، لذا در اولین گام، با مراجعه مستقیم به خانه ها و ثبت مشاهدات، داده ها و مدارک مورد نیاز، برداشت و الگو های فضایی و شکلی ایوان هر کدام از خانه ها ترسیم شد و در بخش دوم پژوهش گونه های ایوان خانه ها بر پایه های ویژگی های شکلی و ساختاری دسته بندی و در آخر با روش مطالعه تطبیقی مشاهده شده اند؛ و در بخش آخر با توجه به تغییرات ایجاد شده بر رسیدن به هدف پژوهش، با استفاده از روش تفسیری- تحلیلی به چگونگی تاثیر عوامل موثر بر تغییرات و تحولات در الگو های خانه ها پرداخته است.

شکل کلی	درصد اشغال	مالکیت	مساحت ایوان	ایوان	مساحت کلی	دوران	خانه	
	۱ درصد	بازرگان	۳۰*۱	۱	۳۰۰	اواسط قاجاریه	گروسی امیرنظام	۱
	۱,۸۷ درصد		۱۲,۵*۱,۵	۱	۱۰۰	اوایل قاجاریه	مشروطه (کوزه کنانی)	۲
	۶,۱ درصد	بازرگان	۱۵*۴ ۹*۲	۲	۱۲۶۰	اوایل قاجاریه اواخر زندیه	بهنام	۳
	۵,۱ درصد	بازرگان	۱۳*۳ ۸*۱,۵ ۱*۱ ۱*۱ ۹*۱,۵	۵	۱۳۴۰	اواسط قاجاریه	قدکی	۴
	۸,۵ درصد	فرماندار	۵,۵*۲ ۵,۵*۲ ۲,۵*۱,۵ ۱۵*۱ ۱۶*۳	۵	۳۰۰	شمالی قاجاریه غربی پهلوی اواخر قاجار	گنجه ای	۵
	۱۰,۶ درصد	سرتیپ قلی خان بازرگان	۱۴*۳ ۱۴*۳	۲	۷۸۹	اواسط قاجاریه	حیدرزاده	۶
	۱,۵ درصد		۱۳*۱,۵ ۱*۱ ۱*۱	۳	۱۴۰۰	اواخر قاجاریه اوایل پهلوی	مجتهدی	۷
	۳,۷۵ درصد	بازرگان	۱۲,۵*۱,۵	۱	۵۰۰	اواخر قاجاریه اوایل پهلوی	علوی	۸
		بازرگان	۷,۵*۱,۵	۱		اواخر قاجاریه	بلورچیان	۹
	۲,۱ درصد	عادی	۱۰*۱,۵	۱	۷۰۰	اواسط قاجاریه	نعمت زاده (وتدی)	۱۰
	۱,۹ درصد		۱۰*۲,۵	۱	۱۳۰۰	اواسط قاجاریه	سرخه ای	۱۱

	۲,۶ درصد		۸*۲	۱	۶۰۰	قاجاریه	حاج شیخ	۱۲
	۳,۱ درصد	عادی	۲۵*۲	۱	۱۶۰۰	اواسط قاجاریه یا اواخر	شربت اوغلی	۱۳
	۱,۲ درصد	بازرگان	۱۸*۳	۱		اوایل قاجاریه	ختایی	۱۴
	۲,۱ درصد		۸*۱,۵	۱	۵۵۰	قاجاریه	کوچه مشکبان	۱۵
	۱,۴ درصد	عادی	۱۰*۱	۱	۶۹۰	اواسط قاجاریه	معبودی	۱۶
	۱,۶ درصد				۷۰۰۰	اواسط قاجار	صدقیانی	۱۷
	۱,۴ درصد					اواخر قاجار	کلانتری	۱۸

نما ایوان	فرم کلی	مکان ایوان	خانه	
	پلان مستطیلی شکل ایوان طاقی شکل، ۱۳، دهنه، سنتوری دار	جبهه جنوبی ایوان در میان اقلیمی-دسترسی زیستی	گروسی امیرنظام	۱
	پلان مستطیلی شکل ایوان طاقی شکل، ۵ دهنه	جبهه جنوبی ایوان در کل بیرون زده از حریم اقلیمی-زیستی	مشروطه (کوزه کنانی)	۲

	پلان دوزنقه شکل ایوان طاقی شکل، ۵ دهنه	جبهه جنوبی ایوان در کل اقلیمی - دسترسی جبهه شمالی ایوان در میان اقلیمی - دسترسی	بهنام	۳
	پلان دوزنقه شکل ایوان طاقی شکل، ۵ دهنه	جبهه شمالی ایوان در میان اقلیمی - زیستی جبهه جنوبی ایوان در کل اقلیمی - دسترسی	قدکی	۴
	پلان مستطیلی شکل ایوان طاقی شکل، ۵ دهنه	جبهه جنوبی: ایوان در کل اقلیمی - دسترسی جبهه شرقی: ایوان در میان اقلیمی - دسترسی - زیستی	گنجه ای	۵
	پلان نیمه چلیپایی ایوان طاقی شکل، ۳ دهنه	جبهه جنوبی: ایوان در کل اقلیمی - زیستی در زمستان جبهه شمالی: ایوان در میان اقلیمی - دسترسی در تابستان	حیدرزاده	۶
		جبهه جنوبی: ایوان منفرد دسترسی جبهه شمالی: ایوان در کل اقلیمی	مجتهدی	۷
	پلان مستطیلی شکل ایوان طاقی شکل، ۳ دهنه، ستوری دار	جبهه جنوبی: ایوان در کل اقلیمی - دسترسی	علوی	۸
	پلان مستطیلی شکل ایوان طاقی شکل، ۳ دهنه	جبهه جنوبی: ایوان در کل اقلیمی	بلورچیان	۹
	پلان مستطیلی شکل ایوان طاقی شکل، ۳ دهنه	جبهه جنوبی: ایوان در میان اقلیمی - زیستی	نعمت زاده(وتدی)	۱۰
	پلان مستطیلی شکل ایوان طاقی شکل، ۵ دهنه، ستوری دار	جبهه جنوبی: ایوان در کل اقلیمی - دسترسی	سرخه ای	۱۱
	پلان مستطیلی شکل ایوان طاقی شکل، ۳ دهنه	جبهه غربی: ایوان در کل اقلیمی - دسترسی	حاج شیخ	۱۲

	پلان مستطیلی شکل ایوان طاقی شکل، ۵ دهنه	جبهه جنوبی: ایوان در کل اقلیمی - دسترسی	شربت اوغلی	۱۳
	پلان مستطیلی شکل ایوان طاقی شکل، ۵ دهنه	جبهه جنوبی: ایوان در کل اقلیمی - دسترسی	ختایی	۱۴
	پلان مستطیلی شکل ایوان طاقی شکل، ۳ دهنه	جبهه شمالی: ایوان در کل دسترسی-اقلیمی-زیستی	مشکیان	۱۵
	پلان مستطیلی شکل ایوان طاقی شکل، ۳ دهنه	جبهه جنوبی: ایوان در کل اقلیمی-دسترسی	معبودی	۱۶
	پلان مستطیلی شکل ایوان طاقی شکل، ۵ دهنه	جبهه جنوبی: ایوان در کل اقلیمی-دسترسی جبهه شمالی: ایوان در میان اقلیمی-دسترسی	صدقیانی	۱۷
	پلان مستطیلی شکل ایوان طاقی شکل تخت ۳ دهنه	جبهه جنوبی: ایوان بیرون زده اقلیمی-زیستی	کلانتری	۱۸

۵- مطالعات و بررسی‌ها

شناخت جامع ایوان خانه های تبریز در دوره قاجار باید توسط نمونه موردی زیادی انجام بپذیرد که در این بررسی ۱۸ خانه مورد تحلیل قرار گرفته است با توجه به اینکه خانه های بسیاری از دوره قاجار تخریب شده اند یا در حفاظت کامل قرار گرفته یا پلان های ساختمان ها در دسترس نیست نمونه موردی ها انتخاب شده و همچنین بررسی های میدانی انجام شده است.

۵-۱- جهت گیری ایوان ها

ایوان در تبریز به علت شرایط اقلیمی کاربرد زیادی ندارد و به هنگام استفاده در بخش شمالی طنبی و بصورت نیم طبقه و در بخش جنوبی بنا با عملکرد سایه بان اجرا شده است. نقش اصلی ایوان در ایجاد عمق در برابر نمای اصلی ساختمان (نمای شمالی) است که علاوه بر زیبایی بصری، در برابر بارندگی ها و آفتاب مضاعف تابستانی نقش حفاظتی دارد. (فرهاد تهرانی و همکاران) در اکثر نمونه موردی ها ایوان ها در جبهه جنوبی قرار دارند و در بعضی موارد در جبهه شمالی در خانه هایی که دارای چند ایوان هستند ایوان های در جهت شرقی و غربی هم یافت می شود که بیشتر جنبه زیستی را در بر دارد.

۵-۲- گونه شناسی شکلی در ایوان ها

خانه های سنتی تبریز یک نظم اساسی در ارتباطات و نحوه چیدمان فضاها دارد. به علت اینکه ایوان اهمیت و جایگاه ویژه ای در خانه های دوره قاجار دارد که تنوع زیادی در فرم و ابعاد هم دارا است. بررسی الگو های شکلی پلان ایوان ها در نمونه موردی های موجود نشان دهنده این است که پلان ها بصورت مستطیلی دوزنقه و چلیپایی است.

اکثر خانه های بررسی شده دارای پلان مستطیل شکل کشیده است ولی در خانه های بهنام، قدکی، مجتهدی و کلکته چی پلان های دوزنقه ای مشاهده می شود و ایوان شمالی حیدرزاده و ایوان خانه ی گنجه ای زاده بصورت نیمه چلیپایی است. درصد تصاحب ایوان ها در پلان های موجود طبقات از بازه ۰ تا ۱۰۶ درصد می باشد.

۵-۳- گونه شناسی نما ایوان ها

با توجه به تحول بزرگی که در دوره قاجار شاهد آن بوده ایم شکل قوس دایره در این دوره رایج شده است (ذاکر عاملی و جبل عاملی ۱۱۵/۱۳۹۲) به جز نمونه موردی خانه امیر نظام که دارای طاق تخت است بقیه نمونه موردی تا آخر این دوره دارای ایوان های طاق پوش با قوس نیم دایره و ستون های استوانه ای شکل است. از اواخر قاجار به بعد ایوان ها با طاق تخت و ستون های استوانه ای ساخته شده اند (اسمعیلی و عمرانی ۳۷/۱۳۹۳) با بررسی نمای ایوان ها به این نتیجه رسیده ایم که تمامی نمونه موردی های بررسی شده دارای تناسبات و تقارن است؛ و همچنین بررسی نمونه موردی ها نشان می دهد که تمامی نما ها دارای تناسبات و تقارن است. تعداد دهانه ها در نمونه موردی های بررسی شده ۳ یا ۵ دهانه هستند به جز خانه امیر نظام گروسی که دارای ۱۳ دهانه در ایوان می باشد.

۵-۴- گونه شناسی عملکردی

هر فضا و مکانی باید برای کاربری و دسترسی خاصی طراحی شده باشد. عملکرد هر فضا چرایی وجود آن فضا را توجیه میکند. وجود این پژوهش در جهت آشنایی با عملکرد یا چرایی ایوان ها در نمونه موردی ها است با توجه به این تعاریف ایوان ها در سه دسته عملکرد زیستی- عملکرد اقلیمی- عملکرد دسترسی مورد بررسی واقع می شود. البته باید توجه داشته باشیم که یک فضا می تواند تجمیعی از این عملکردها باشد.

۵-۵- عملکرد اقلیمی

متناسب بودن با طبیعت می تواند یکی از اهداف کلی ایوان ها باشد ایوان می تواند یک فیلتر فضایی یا فصل مشترک بین دو فضای باز و بسته باشد که به لحاظ اقلیمی میتواند یکی از راهکار های مهم باشد (نظیف ۱۳۹۲) با توجه به آب و هوای غالب بر تبریز عملکرد اقلیمی می تواند مهم ترین عملکرد برای ایوان ها باشد و با بررسی نمونه موردی ها می توان به این نتیجه پی برد که از آنجایی که اکثر ایوان ها در ضلع جنوبی ساختمان تعبیه شده است تا استفاده بهینه از آفتاب جنوبی باشد، به گونه ای که ضمن ایجاد سایه در تابستان، در زمستان نیز مانع نفوذ آفتاب تا عمق اتاق نشود و در ضمن باعث محافظت از پنجره ها، ارسی ها و جداره های حیاط را در مقابل عوامل جوی محافظت میکند و دلایل ذکر شده عملکرد اقلیمی را در ایوان های اکثر خانه های سنتی تبریز در دوره قاجار را توجیه می کند. (حق جو و همکاران ۱۳۹۸) در بعضی از نمونه موردی ها وجود ایوان در دو سمت شمالی و جنوبی میتواند مبنی برا عملکرد اقلیمی و حرارتی باشد بصورتی که ایوان رو به جنوب بیشتر در فصل زمستان و ایوان رو به شمال بیشتر در فصل تابستان کارایی داشته باشد. (محمودی ۱۳۸۴)

۵-۶- عملکرد دسترسی

با توجه به تعاریف فضای میانی، ارتباط میان فضای باز و بسته در قالب نظم خاصی در خانه ها ایجاد شده است. محیط باز خصوصی تر می شود تا به محیط بسته برسند. وجود فضای نیمه باز به مثابه گذار میان فضای باز و بسته است. (ساسانی و همکاران ۱۳۹۵) در بیشتر نمونه موردی های بررسی شده ایوان نقش گذار بین فضای باز و بسته را دارد. ایوان ها به علت هم سطح بودن با حیاط خاصیت انتقالی پیدا می کنند. ایوان های در میان و بیرون زده به علت اختلاف سطح از حیاط خاصیت انتقالی و ارتباطی غیر مستقیم را از فضای باز به بسته و برعکس را دارد.

۵-۷- عملکرد زیستی

در خانه های سنتی ایران ایوان در روز های گرم به عنوان فضایی برای انجام فعالیت های روزانه و معاشرت و جشن ها استفاده می شد و در فصول تابستان و بهار کاربری مکانی برای خواب و استراحت به خود می گرفت و در بعضی مواقع فضایی برای انجام بعضی از فعالیت های معمول بوده است. (سلطان زاده ۱۳۹۶) ایرانیان به بیرون نشستن علاقه خاصی دارند و زنان اغلب کارهای خانه را در ایوان یا حیاط انجام می دهند. (رایس ۱۳۸۳)

۵-۸- گونه شناسی جایگاهی

در خانه های تبریزی ایوان یکی از فضا های مهم و شاخص است که در نحوه سازماندهی و استقرار فضا های دیگر نقش مهمی دارد. ایوان در اکثر نمونه موردی ها بخصوص در دوران اوایل و اواسط دوران قاجار در امتداد محور اصلی ساختمان قرار گرفته است. این فضا اکثرا در ضلع جنوبی طنبی قرار گرفته است؛ که در برابر نمای اصلی ساختمان عمق به وجود می آورد. ایوان های بیرون زده را به دو دسته بیرون زده در حریم و ایوان بیرون زده تقسیم بندی کرد و همچنین الگو های دیگر را در دودسته ایوان در کل و ایوان در میان دسته بندی کرد. دسته اول به نمونه موردی هایی اطلاق شده است که ایوان در کل بدنه مشرف به حیاط یا درمیان جبهه اصلی خانه بدون اختلاف سطح با حیاط قرار گرفته اند. همان طور که در جدول زیر توضیح داده شده است و دسته دوم به ایوان هایی اطلاق می شود که ایوان در آن ها به اندازه چند پله یا نیم طبقه با حیاط در جبهه اصلی ساخته شده است که این الگو الگوی ایوان در میان نامگذاری شده است. در این الگو ایوان یا در جبهه اصلی خانه یا در میان جبهه اصلی مابین فضا های دیگر قرار گرفته است. با توجه به اینکه خانه ها در نقاط مختلف شهری با صاحب خانه های با مشاغل مختلف ساخته شده اند اما اصول طراحی در اکثریت آنها تقریباً یکسان است.

۶- یافته پژوهش

در این پژوهش با ارائه الگو های کالبدی ایوان در اوایل اواسط و اواخر دوره قاجار و به دست آوردن روند تغییرات این سوال ایجاد شده است که چه عواملی منجر به پدید آمدن تغییرات در ساختار کالبدی و کارکردی ایوان خانه ها در طول این دوران شده است؟ معماری خانه های تبریز در دوران قاجار به خودی خود پذیرای این تغییرات نشده است بلکه بر اثر متغیر و شاخص های که تاثیرگذار بوده اند صورت گرفته اند لذا در این بخش از پژوهش چگونگی تاثیر عوامل بر معماری ایوان خانه ها بررسی می شود.

۶-۱- گسترش ارتباطات با کشورهای غربی

در دوره قاجار در تبریز تماس های فراوان بین ایران و اروپا برقرار شد. شهر تبریز به عنوان یکی از مراکز مهم تجاری، تاثیر بسیاری از ایده ها و فرهنگ اروپایی را دریافت کرد. نخستین عامل پیدایش اولین رویایی ایران با اندیشه های معماری در عصر قاجار و به تبع آن ورود عناصر معماری غربی و تاثیر بر معماری، کشور روسیه و منطقه قفقاز بوده است (منتظر و همکاران ۱۴۰۰) به دلیل همجواری ایران با این مناطق و انعقاد قرارداد های متعدد در پی شکست از روسیه که آمد و شد سفراء، هیئت های سیاسی، اقتصادی و در مواردی کمیسیون های مذهبی اروپایی و روسی به ایران را در پی داشت (بایستی و همکاران ۱۳۹۶) حضور روس ها مخصوصاً در شهر های شمالی و تبریز که مدتی در اشغال روس ها بودند، افزایش یافت (نورائی و آندرایو ۱۳۸۸) با حضور روس ها در شهر تبریز و ارتباط قشر بالای جامعه مخصوصاً تجار و اعیان با آن ها و سفر تجاری و تفریحی تاجرا و دولتمردان به روسیه و منطقه قفقاز و مشاهده معماری بنا ها و خانه های این مناطق، در راستای نمایش ثروت و جایگاه و منزلتی خویش اقدام به استفاده از عناصر الهام گرفته از معماری مناطق مذکور در خانه های تبریز خود کردند از عناصر معماری که توسط روسیه وارد ایران شده است ایوان های بیرون زده است به علت مهمانی های بازگاتان و افراد سیاسی در این دوره مساحت ایوان ها افزایش یافته و تزئینات در ایوان ها هم افزایش چشم گیری داشته است که ایوان ها را به محلی برای جشن ها و خوش گذرانی ها تبدیل کرده است.

۶-۲- اختلاف طبقاتی

با توجه به شکاف طبقاتی زیاد در اواخر دوره قاجار، خانه های مرتبط با افراد ثروتمند از لحاظ مساحت افزایش یافته است و ایوان ها هم افزایش مساحت داشته اند و یا تعداد ایوان ها افزایش یافته است ولی در خانه های افراد با سطح مالی کمتر پلان های کوچکتر و همچنین پلان ایوان ها کاهش یافته و تعداد ایوان ها هم کمتر است.

۶-۳- تغییرات عقاید دینی و مذهبی

محرمیت در خانه های قاجاری، فضاهای زنانه-مردانه مجزایی با حداکثر محصور بودن و حریم ها تعریف میکرد که بر پایه فرهنگی، شیوه زندگی و باور های مذهبی بوده است (mahdavi 2012). باید توجه کرد که تعریف محرمیت و مرزهای بین دو جنسیت خود ناشی از اعتقادات مذهبی بوده و فرهنگ و معماری را هم تحت تاثیر قرار می دهد (ارمغان و همکاران ۱۳۹۴) به تعریفی دیگر با توجه به افزایش ارتباطات بین مردم و اروپا در دوره اواخر قاجار بخصوص به علت اقدامات سکولاری رضا شاه در

جامعه، باهت کاهش محرمیت و حریم ها در ساختار خانه ها شده است. با توجه به این تغییر مردم در دوره اواخر قاجار محصوریت و محرمیت در خانه ها به تدریج کاهش یافته و دیواره ها طرفین به صورت ستون در آمدند.

۷- نتیجه گیری

با توجه به الگو های کالبدی و بررسی تغییرات در این دوره به این نتیجه رسیده ایم که ایوان همانند دیگر اجزا و عناصر در خانه های سنتی تبریز در دوره قاجار تغییر پذیر بوده و بر اثر تغییرات ایجاد شده در جامعه و معماری بصورت الگو های کالبدی گوناگونی ساخته و تحویل یافته است. ارائه و قیاس الگوها با یک دیگر نشان دهنده سیر تحول و چگونگی تاثیر عوامل موثر بر تغییرات ایوان خانه ها بود. در این سیر تحول ایوان های دوره اوایل قاجار که تناسب مرتفع، صورت مستطیلی کشیده در راستای عمود با ستون های گچ بری و دهنه های طاقی شکل که بدون اختلاف سطح در ضلع جنوبی خانه و جلوی طنبی قرار می گرفتند، در دوره ی اواسط قاجار در بیشتر خانه ها با اختلاف سطح پیدا کردن با حیاط و کمتر شدن ارتفاع، دیگر کل ضلع جنوبی خانه را در بر نمی گرفت و به ایوان های در میان تغییر شکل پیدا کردند که از نظر پلان و نما همانند دوره ی اوایل قاجار هستند و هم چنین دوره اواخر قاجار از نظر پلان و نما شبیه به دوره های اوایل و اواسط هستند ولی به دلایل اقتصادی جامعه بدون تزئینات اشکل گرفته اند.

منابع

۱. محمد علی کی نژاد، محمد رضا شیرازی، «خانه های قدیمی تبریز»
۲. بهروز عمرانی، حسین اسمعیلی، «تاریخ و معماری خانه های قدیمی تبریز»
۳. فرح بخش و همکاران، (۱۳۹۶)، «گونه شناسی خانه های تاریخی بافت قدیم شهر مشهد از اوایل قاجار تا اواخر پهلوی اول»
۴. خاکپور و همکارانش، (۱۳۹۸)، «گونه شناسی خانه های بافت قدیم شهر رشت»
۵. اردلان بختیار، (۱۳۸۲)، «حس وحدت»
۶. عبدالله محمودی، «بازنگری اهمیت ایوان در خانه های سنتی»
۷. حامد محمدی، روح الله پیری زاده، «نقش ایوان در خانه های سنتی (خانه طباطبایی)»
۸. عباس ملکی، فرزانه اکرمی، «بررسی رفتار حرارتی ایوان در خانه های سنتی اصفهان جهت بازخوانی آن در معماری کنونی با هدف بهینه سازی مصرف انرژی نویسندگان»
۹. حسن هاشمی زرج آباد، حمید رضا قربانی، زهرا روشندل، «بررسی سیر تحول ایوان در خانه های نهبندان از قاجار تا پهلوی»
۱۰. امیر حق جو، حسین سلطان زاده، سیمون آیوزیان، فرهاد تهرانی، «سیر تحول اندام های اصلی خانه های تبریز از دوره قاجار تا دوره پهلوی دوم»
۱۱. آیریا نوروزی لرکی، رضا افهمی، ژاله صابر نژاد، «مقاله تحول ویژگی ها و سایه اندازی ایوان های خانه های قاجاری شهر یزد»
۱۲. مسعود عباس زاده، ناری قمی، «مهمان در خانه: یک بررسی تطبیقی میان ایران و غرب در آستانه دوران مدرن»
۱۳. النا آندریوا، مرتضی نورانی، «مهاجران روس و اسکان آن ها در ایران در اوایل قرن بیستم مرحله ای دیگر از استعمار»
۱۴. بهناز منتظر، سید بشیر حسینی، حسین سلطان زاده، «بازنمایی تأثیر معماری وارداتی روسیه بر معماری ایران دوره قاجار»
۱۵. غلامحسین معماریان، «آشنایی با معماری مسکونی ایوانی و گونه شناسی برون گرا»
۱۶. محمد سالار کسرائی، «چالش و سنت مدرن در ایران از مشروطه تا ۱۳۲۰»
۱۷. حسن نظیف، «پایداری اندام های معماری ایران در گذار از دوران اسلامی»